

Marginalizált emlékezet:

Hözbeszéd és biográfia egy volt operatív tiszt
élettörténeti elbeszélésében¹

„Emlékszem rá, ahogy legitimáltam.”

Kukorelly Endre: A Rom

Bevezetés

Hogyan határozhatóak meg és milyen élettörténetekbe ágyazódtak a létezett szocializmus *kiszolgálásának, működtetésének és legitimációjának* aktusai, és hogyan emlékeznek erre ma az egykori „kiszolgálók”? Az elmúlt években Magyarországon és más kelet-európai országokban ezek a kérdések főként közéleti és politikai diskurzusokban, a *tettek* és *áldozatok*, tágabban az új és a régi rend viszonyának meghatározásával kapcsolatban merültek fel. A régi rend társadalmi beágyazottságának kérdései a korszakok közötti határokat kijelölő viták tárgyát képezik, vagyis a velük kapcsolatos ítéletek magukban foglalják az új rend alapjául szolgáló morális alapelvek meghatározását. Ahhoz, hogy ezek a diskurzusok egyáltalán lehetségesek legyenek, mindenképp a kiszolgálás, a működtetés és a legitimáció aktusainak absztrakt megfogalmazására van szükség: olyan képzetekre, melyek ezeket az eseményeket sajátos társadalmi és élettörténeti kontextusaiktól, vagyis az adott *helyzetektől* függetlenül teszik elgondolhatóvá. Az utókor később ezeknek az absztrakcióknak a segítségével törekszik maguknak az egykori helyzeteknek a megértésére és egyúttal morális megítélésére. Az absztrakciók megalkotására irányuló törekvéseket ugyanakkor éppúgy meghatározzák létrejövetelük kontextusai, mint az ítéletek tárgyául szolgáló egykori tetteket.

Amikor a múlt rendszer *kiszolgálói* az emlékezet mai diskurzusában helyet kapnak, beszédjük és megjelenítésük ellentmondásokkal terhes: inkább magyaráznak, mintsem történetet mesélnek, s általában fennáll velük szemben a hazugság, a titkolózás és rejtőzködés

¹ Ez az írás az OTKA 038025. sz. (2002–2005) kutatása keretében készült. A kutatás címe: „A Kádár-korszak társadalmi emlékezete”, vezetője Kovács Éva volt.

gyanúja.² A múlthoz való viszony és az általa teremtett pozíciók meghatározzák a megszólalás és elbeszélés lehetséges módjait. Úgy tűnik, hogy ebben a keretben a történetmondás sokkal inkább az egykori elnyomottak és ellenállók pozíciójából lehetséges, míg az egykori kollaboráns szerepével inkább a magyarázat vagy magyarázkodás jár együtt, ami gyakran nem is minősül kielégítőnek. Az elmúlt évek során több hullámban lezajló, ügynökökkel kapcsolatos vitákban az utókor morális szempontjainak – vagyis absztrakcióinak – képviselői rendszerint a bűnrészesség beismerését, bizonyos erkölcsi univerzáléknak való megfelelést vártak azoktól, akiket kérdőre vontak. A leleplezések során azonban újra és újra annak lehetünk tanúi, hogy csak a kisebb-nagyobb mentségek, az életrajzi körülményekhez fűződő magyarázatok banalitásai kerülnek felszínre. Ebben a dolgozatban egy volt ÁVH-s operatív tiszt élettörténeti elbeszélésének elemzése révén keresek választ a fenti dilemmákra.

Posztszocializmus, emlékezet és biográfia

A *Biographical Research in Eastern Europe: Altered Lives and Broken Biographies* című kötet bevezetőjének szerzői a biográfiakutatást olyan irányzatként határozzák meg, amely elkötelezett az átmenetek és a fordulópontok személyes tapasztalatának vizsgálata iránt (Humphrey, Miller és Zdravomyslova 2003: 2). Amennyiben elfogadjuk, hogy az élettörténet a személyes azonosság, a kontinuitás megteremtésének eszköze, a fordulópontokra való rákérdezés az azonosság fenntartásának megértéséhez járulhat hozzá. Az egyéni életút egyes állomásait összefűző kapcsolatok értelmezése révén azokról a pozíciókról és szerepekről tudhatunk meg valamit, melyek az adott elbeszélő életútját jellemezték, a kutatás tehát a „társadalmi struktúrák biográfiai újratermelésének” megértésére irányul (Apitzsch és Inowlocki 2000: 61). Ez a perspektíva egyfelől az élettörténetet – más „szubjektív forrásokkal” együtt – nem csupán mint egy azon felül álló „nagy” történelem adalékanyagát kezeli; másfelől azonban igyekszik elkerülni azt a szélsőséges „narrativizmust” is, mely az élettörténeti elbeszélést kizárólag a jelenről tudósító diszkurzív produktumnak tekinti, és így kizárja bármilyen „külső valóságra” való vonatkoztatás lehetőségét (Bertaux 2003). A „metodológiai középút” keresése érthető módon vezetett el a társadalmi-politikai átmenetek és az élettörténeti fordulópontok összefüggéseinek kutatásához. Ha az élettörténetet úgy tekintjük, mint a társadalmi részvételre vonatkozó önreflexió egyik formáját (Fischer és Rosenthal 2000: 115), akkor érthetővé válik, hogy miért éppen a fordulópontokkal kapcsolatos tapasztalatok rögzítésekor kerül legközelebb egymáshoz a „megélt” és az „elbeszél” élettörténet. Az átmenet tükrében fény derül azokra az alapelvekre, melyekre egy korábbi időszak életvilága épült. A változó politikai-társadalmi körülményekhez való alkalmazkodás és az azonosság fenntartása gyakran olyan konfliktusokkal jár együtt, melyek a kibontakozó új életvilág megéléséről és szabályszerűségeiről is árulkodnak.

A kelet-európai átmenet értelmezése során számos esetben fektettek hangsúlyt a biográfiákra és más szubjektív forrásokra abból kiindulva, hogy ezek lehetnek a rendszerváltás mint „identitásváltás” értelmezésének legközvetlenebb forrásai (Erős 1994). Ezek a megközelíté-

² Gyarmati Livia és Böszörményi Géza Recsk-trilógiájában az egykori rabok és ÁVH-sok párhuzamos szereplése paradigmatis példaként lehet a történetmondás és a magyarázat (vagy magyarázkodás) ellentétének az áldozatok és a tettesek szerepeivel való megfeleltetése szempontjából.

sek arra a közös előfeltevésre épültek, hogy az átmenet az egyéni élettörténetek alapvető átértékelését kívánta meg mindazoktól, akiknek aktív élete a megelőző politikai rend keretei közt vette kezdetét. A fordulat időszakában a múlt és a jelen viszonyának meghatározása során a kulcsfogalmak Kelet-Európa-szerte az „emlékezet újrafelfedezése”, „a történelem újraértékelése és újraírása”, „a történelmi igazság helyreállítása”, vagy a „rituális múlteltávolítás” voltak (Andrews 2000; Gyáni 2005; Kovács 2001; Niedermüller 2000). A fordulatot leíró iménti koncepciók a történelem és az emlékezet kapcsán egyaránt valamiféle töredékes, félreszorított, elnyomott tudás felszínre kerülését, egységbe szervezését feltételezték, melynek során korábban eltitkolt, meghamisított események nyilvánosságra kerülnek, azelőtt elrejtett vagy szégyennel övezett identitáselemek vállalhatóvá válnak, és egy „új kezdet” számára teremtenek lehetőséget (mások mellett: Erős 1994; Erős és Kovács 2003). Az átmenetnek ezeket az olvasatait relativizálta az a felismerés, hogy ugyanezekről a változásokról fordított előjellel is lehetséges beszélni. Az új diszkurzív rend – talán a korábitól eltérő módon, de – ugyancsak „félreszorít” bizonyos emlékeket, vagyis egyes történelmi vagy életrajzi események felszínre kerülése, „bevállása” más események vagy emlékek „elrejtését” feltételezi. A „történelmi igazság helyreállítása” a gyakorlatban győzteseknek és veszteseknek, a politikai elnyomás áldozatainak és haszonélvezőinek kategorizációját és a kategóriák körüli hosszas vitákat hozta magával szinte minden posztoszocialista országban (Golofast 2003; Zentai 1999).

Az újabb értelmezések a tagadás vagy a felejtés mellett sokkal inkább a párhuzamos, versengő múltképzetetről beszélnek, melyek közül a közbeszéd vagy a politikai mező szereplői egyeseket nyilvánvalóan magasabbra értékelnek, mint másokat (K. Horváth 2005: 34). Mindazonáltal ezek a különböző, egymásnak gyakran ellentmondó múltképzetek hasonló célokat szolgálnak, amennyiben eltérő formái annak, ahogyan az individuumok saját valóságaik formálása révén törekednek alkalmazkodni alapvető külső változásokhoz. A „múlt újraírása” kapcsán ugyanakkor félrevezető lenne az egykori realitásoktól, a létezett szocializmus „túlélőinek” egykori szerepeitől teljesen független, kizárólag a jelen követelményeihez illeszkedő képzetekre gondolni. Radikális politikai változások hatására az emlékezet – és vele a társadalmi identitás – bizonyosan átalakul, ám a múlt újrarajzolására egyesek nagyobb ösztönzést érezhetnek, mint mások. A létezett szocializmus évtizedei után sokan kerestek „új múltat” maguknak, ám ezt a törekvést nyilvánvalóan korlátozta az új rend ítélező atmoszférája, melyben magára az újraírásra sor került. Ebben a kontextusban új értelmet nyert a biográfiautatisz elkötelezettsége a marginalizált helyzetű társadalmi szereplők nézőpontjainak rekonstrukciója iránt, akikről többnyire mások beszélnek saját maguk helyett (Smith 2000: 288). A posztoszocialista átmenet során ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy az új rend morális univerzumában marginalizált helyzetbe kerülhetnek mindazok, akiket ma a régi rend kiszolgálóiként és kollaboránsaiként azonosítanak. Mint arra számos esettanulmány rámutat, ők erre a besorolásra felelve gyakran áldozatként jelenítik meg magukat, akik az emlékezet diszkurzív terében lezajló marginalizáció révén nem rendelkeznek „saját hanggal”, elbeszéléseik helyett egykori pozícióik árulkodnak róluk, így saját valóságuk jelentős részben láthatatlan marad (Konopásek 2000).

Erre hívja fel a figyelmet Andrews volt keletnémet Stasi-ügynökökről írt elemzésében, akik látszólag egyfelől „ellenállnak a történetük újraírására irányuló nyomásnak”, másfelől korábbi tevékenységüket jelenlegi félelmeikre hivatkozva mégis igyekeznek titokban tartani (Andrews 2000: 186). Hasonló esetet elemez Aarelaid-Tart a szovjethatalom idején vezető pozíciókban lévő egykori észt kommunistákról szóló tanulmányában (Aarelaid-Tart 2003).

Az általa megszólaltatott egykori észtkommunisták a két háború között fiatal Komszomolvezetők voltak, majd a hatvanas évek közepétől sokan a hatalom élvonalába kerültek. A független észtközársaság helyreállítása után közülük egyesek a szovjethatalommal szembeni harc hőseként mutatták be magukat, mások a szovjet időszak saját életükre tett traumatikus hatásairól beszéltek. Történeteiket azonban mindkét esetben a védekezés, valamint az egykori tévedéseikre, megtévesztettséjükre való hivatkozás jellemezte. Az egykori fennálló rendhez viszonyított polarizált szerepeket a szerző ugyanakkor nem csupán az emlékezet jelenkori konstrukciójaként értékeli: azok egyúttal a szovjet időszakra jellemző „kettős tudat” (double-consciousness) reinkarnációjának is tekinthetők (Aarelaid-Tart 2003: 81). Az egykori fennálló rendre irányuló mai emlékezet tehát hasonló diszkurzív mintákkal élhet, mint amelyek a kollaborációt egykor igazolni segítettek. Ezek a minták az 1989-es fordulat – mint a „múlt és a jelen közti küszöb” – után is továbbélnének, vagyis a változás keretei közt hozzájárulnak a kontinuitás megteremtéséhez. Az egykori „haszonélvezők” élettörténeteinek elemzése tehát a diktatúra szereplőit tettesekre és áldozatokra osztó bináris oppozíció újragondolásához kínálhat szempontokat.

„Mi csináltuk az ügynököket”

Szabó 1926-ban született egy kelet-magyarországi faluban, szülei uradalmi parasztok voltak. Apja még születése előtt elhagyta a családot azzal, hogy Kanadába megy, és majd később ők is követni fogják. Távozása után többé nem találkoztak vele, az anyától hallott történetekben pedig negatív színben jelent meg mint megbízhatatlan, részeges ember. Anyja újból megházasodott, s az így kiegészült család 1936-ban egy nyugat-magyarországi faluban lévő kendergyár közelében telepedett le a biztosabb megélhetés reményében. Bátyja és mostohaapjuk parádés kocsisok voltak, anyja, és gyermekként ő maga is, a gyárban dolgozott. A negyvenes években rádiót és „Turán” márkájú biciklit vásároltak, ami a család körülményeihez képest komoly befektetésnek számított. 1944-ben levontaként két hónapos munkaszolgálatra vitték vasúti rámpát építeni. Két hónap után a kezdődő bombázások elől néhány társával elszökött, és hazáig gyalogolt. Másnap a csendőrök elkapták, és hadbírótság elé állították. Az ítéletől tartva három-négy napig bujkált, ám az orosz hadsereg bevonulása nyomán bírósági döntésre már nem került sor. A lakóhelye környékén folyó harcok következtében megsemmisült a gyár, ahol korábban dolgoztak, a családnak néhány hónapra át kellett települnie egy közeli községbe. 1945-ben mostohaapja a szántáshoz készülődve aknára lépett, és meghalt. Ugyanabban az évben a család földhöz jutott, itt dolgoztak mindannyian, amíg Szabó 1948-ban be nem vonult katonának az egyik nyugat-magyarországi határőrezredbe. A katonaságtól mostohaapja halála miatt családfenntartóként kérvényezte leszerelését, így egy év után hazatért. 1950-ben megházasodott, és áztatós lett egy környékbeli másik kendergyárban. Bátyja biztatására – aki ekkor már tagja volt a helyi pártvezetésnek – belépett a pártba, és így bejutott egy három hónapos tartalékos tiszti tanfolyamra, ahol alhadnaggyá léptették elő. A tanfolyam végén a parancsnoki irodába hívták, ahol egy civil ruhás ember a vele való beszélgetés után bejuttatta az Államvédelmi Hatóság egyéves operatív tiszti iskolájába. A képzés végén találkozott Rákosi Mátyással. 1956-ig végzett operatív munkát két nyugat-magyarországi kisvárosban. 1956 nyarán létszámléipítés következtében leszerelt, a forradalom időszakában már mint tűzoltóparancsnok dolgozott a korábbi lakóhelyén lévő gyár körül. 1957-ben egy

másik közeli gyár művezetője lett, belépett a munkásörségbe, melynek három évtizeden át tagja maradt. 1962-ben újabb katonai továbbképzésre ment, mivel a honvédség nem ismerte el az ÁVH-nál szerzett rendfokozatát. A képzés során a századparancsnok írnokaként tevékenykedett. 1962-ben visszakerült a faluba, ahonnan korábban tartalékos tiszt tanfolyamra került, és az újraindított gyár művezetője lett. A gyár három alkalommal küldte el egyenként három hónapos pártiskolára. 1980-ban a megyeszékhelyen kapott munkát a bőrgyárban, egy korábbi pártiskolán szerzett ismerőse révén. Itt a pártvezetőség tagjaként tevékenykedett 1986-os nyugdíjazásáig. Nyugdíjasként is aktív, rendszeresen eljár időközben rokkanttá vált öccséhez segíteni a kerti munkákban, továbbá néha pénzért, de többnyire pálinkáért hasonló munkákat végez környékbeli vezető beosztású rendőrök hétvégi telkein. Személyes rendőrségi kapcsolatait ma is fenntartja, ha valamilyen bűnügy történik lakóhelye környékén, a rendőrök általában tőle is segítséget kérnek.

Szabó élettörténetében a szegénység, kiszolgáltatottság és az erőszakszervezetekhez fűződő kötelek jelentenek állandó vonatkozási pontokat. Életrajzi adatai alapján úgy tűnik, hogy a család nem jelentett biztonságot számára, nem teremtett olyan alapot, melyre felnőtt életét felépíthette volna. Élete a két háború közötti Magyarország egyik leghátrányosabb térségi és társadalmi környezetében, egy szatmári uradalom szegényparaszti családjában veszi kezdetét. A tulajdonnélküliséget, az „uraságnak” és az „ispánnak” való kiszolgáltatottságot súlyosbítja, hogy valódi apját nem ismerheti meg, a másoktól – bizonyára főként anyjától – hallott történetek az apára kifejezetten rossz fényt vetnek. Habár anyja második férjével való viszonyáról nem tudósít bennünket, mégis következtethetünk arra, hogy a mostohaapa jelenléte számára is biztonságot jelentett. A viszony tisztázását követően már röviden csak mint „apját” nevezi meg a későbbiekben, a rá vonatkozó említések pedig a család életét stabilizáló, dolgozó ember képét mutatják. Amennyiben ez így van, elvesztése a nem ismert „előző” apához fűződő élményeket súlyosbító újabb megrázkódtatást jelenthetett. A mostohaapa nélkül valószínűleg nem kerülhetett volna sor a család kivándorlására Szatmárból az ország jobb kereseti lehetőségeket ígérő nyugati részére. Ám a Dunántúlon végzett gyári munka csupán a korábbi uradalmi élethez képest jelentett előrelépést, a nélkülözés ezután is mindennapos keserű tapasztalatot jelentett számukra. Az ifjúkorában átélt egzisztenciális bizonytalanságok közé tartozik a háborús szökés és a hadbírótság elé kerülés, mely a közvetlen életveszéllyel szembesítette. A háború befejeződése, a szovjet csapatok megérkezése Szabó számára saját személyét is érintő felszabadulást jelentett, mely gyakorlatilag a várható hadbíróági ítéletét tette semmissé.

Szabó „gyermekkora” tehát rövid volt, hisz a családi egzisztencia megteremtésében már tízéves korától részt vett, a kétszeres apavesztés után bátyja mellett részleges családfenntartói szerepbe került, ezért nem szerzett iskolai végzettséget. Ha az így előírt szerepnek teljes egészében meg akart volna felelni, az a családtagjaihoz kötvé bezárhatta volna abba a társadalmi helyzetbe, ahová született. Amennyiben ezt az utat választja, akkor a katonaságtól való idő előtti leszerelés feltétlen pozitívumot, „szabadulást” jelentett volna számára. Ennek azonban ellentmond a tartalékos tiszt tanfolyamra való bevonulása, mivel ebben a helyzetben már nyilvánvalóan alternatívák közül választhatott. Iskolai végzettség híján saját önálló életének megteremtését a katonaságnál szerzett tapasztalataira építette – vagyis arra az időszakra, amikor életében először lépett ki a család „szorításából”, és kipróbálhatta magát a különben megszokott szegényparaszti életforma keretein kívül. Így tehát a diktatúra erőszakszervezetei által felkínált mobilitási csatornát választja, „iskolái” voltaképpen ezekhez a helyekhez,

intézményekhez kötődnek, melyek meghatározták lehetőségeit, a későbbiek során pedig függésben élt tőlük. Biográfiáját végigkísérik a létező szocializmus politikai és erőszakszervezeteinél elfoglalt pozíciók, melyek – a körülményekhez képest jó keresete révén – a család fenntartása szempontjából kedvezőek lehettek. Az ÁVH-tól való leszerelése és az 1956-os forradalom után a belépés a munkásörsgébe, majd a rendszerváltás után is ápolta személyes kapcsolatait a környék vezető rendőreivel arról árulkodnak, hogy az erőszakszervezetekhez fűződő „kapcsolati tőkét” a változó politikai-történelmi körülmények ellenére megőrizte és sikeresen konvertálta. Az erőszakszervezetek iránti elkötelezettsége ugyanakkor túlmutat a pusztán anyagi haszon keresésén. E kötődések állandó jelenléte arra enged következtetni, hogy személyes biztonságát is így látta garantálnak.

Szabó biográfiája alapján tehát egy olyan élettörténet rajzolódik ki, melyet végigkísér a hivatalos szervekkel való identifikáció, az általuk garantált biztonság igénye, és ezzel szemben a kiszolgáltatottságtól, a bizonytalan léhelyzetektől és a *számonkérhetőségtől* való félelem közt feszülő ellentét. Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy Szabó számára ez a biztonság, a „jó oldalon állás” elsőbbséget élvezett az adott szervezetek, vagy magát a fennálló rendet legitimáló ideológiai megfontolásokkal, és egyben a rendszer fenntartásában vállalt aktív szerep morális problémáival szemben. Az alábbiakban ezért az interjúban azokra a helyekre érdemes koncentrálni, ahol megjelennek a szervezetek iránti elkötelezettség, a hozzájuk való csatlakozás és a nekik való alávetettség tapasztalatai, vagyis ahol a *hatalomból való részesedés* mint passzív és aktív motívumok válnak az elbeszélés tárgyává.

Szabó esetében a megmutatkozás igénye és a mesélőkedv az interjú elkészítésének egész folyamata során összefonódott a bizalmatlansággal, a hátrító gesztusokkal, az esetleges számonkéréssel kapcsolatos félelemmel. Az első ülés alkalmával Szabó az élettörténetének elbeszélésére vonatkozó kérésre bizalmatlanul és értetlenül reagált. Miután bemutatkozásunk során azt mondtuk, hogy kutatásunk a falu életére, mindennapjaira vonatkozik, ezt az információt szembeállította a saját személyére irányuló érdeklődéssel.³

- ...arra kérjük, hogy mesélje el nekünk az élettörténetét!
- Az enyimét?
- Igen.
- És ez akkor ez miért, ha már egyszer a falu után érdeklődnek, akkor miért kell az enyimé?

Habár korábbi találkozásunk során nem titkoltuk el előle az élettörténeti interjú elkészítésének szándékát, a kérés elhangzásakor mégis úgy tűnt, mintha ez a megengedhetőnél nagyobb beavatkozás volna a magánéletébe, emlékeibe. Mint látható, itt valamivel többről van szó az élettörténeti interjúk nyitókérdése kapcsán gyakori „kezdeti bizonytalanságnál”, mely többnyire az elbeszélő ráhangolódását, az elbeszélés kezdőpontjának keresését fejezi ki. Szabó ugyanis a kérdésre kérdéssel válaszolva egy olyan helyzetet határozott meg, melyben a mi érdeklődési körünkön személye és élettörténete eleve kívül áll. Ezek után feltételezhetnénk, hogy egyáltalán nem folytatja elbeszélését, vagy további magyarázatokat kér, esetleg ad ő maga. Miután biztosítottuk őt a teljes élettörténetére vonatkozó érdeklődésünkről, a korábbi elutasító hangvételnek látszólag ellentmondva folyamatos és részletes elbeszélésbe kezdett.

³ Ehhez lényeges hozzátenni, hogy Szabót nem a szocializmus emlékezetére vonatkozó kutatás keretében ismertük meg, így tehát a nyitókérdés sem tartalmazott utalást erre a témára. Az interjú – melyet Vidra Szusanna és jómagam készítettünk – ennyiben „talált tárgynak” tekinthető.

Élettörténete a hagyományos életrajz menetét követte a születéstől kezdődő lineáris szerkezet jegyében, ahol látszólag minden fontos fordulópont jól adatolva, tudósítások formájában tűnik fel. Egykori párttagságáról, államvédelmi munkájáról, vagyis életútjának a diktatúra által felkínált lehetőségekkel való mély összefonódásáról éppúgy beszámolt, mint életútjának egyéb, a munkával, a háborúval vagy a családdal kapcsolatos állomásairól – vagyis nem tűnt úgy, mintha ezekkel a szerepeivel kapcsolatban a rejtőzködést választotta volna.

Gyermekkorával kapcsolatban a munka és a nélkülözés az a két téma, melyről történetek formájában beszámolt. A mostohaapával kiegészült család migrációjának ellentmondásos volta megmutatkozott az elbeszélésben: a vándorlás csak egy nagyobb szegénységből egy valamivel „kisebb szegénységbe” vezetett, de önmagában nem teremtett lehetőséget a felemelkedésre. „*És akkor hát itt, azért rekedtünk itten, itt kaptunk lakást is, mert hát jobb volt a megélhetés, ugye mert minden -- szerdán fizettek.*” A lakás, és a hetenkénti fizetés ellenére tehát ez a helyzet csak egy újabb „ottrekedést” jelentett. Az elbeszélte élettörténet egyik sajátos vonása, hogy a különböző életszakaszok és helyzetek bemutatásakor újra meg újra feltűnik az adott időszakban hozzáférhető élelmiszerek és az evés motívuma, mint az adott helyzetre általában jellemző lehetőségek vagy kényszerek szimbóluma. „*Elég keserves vót itten az az élet, na de hát istenem, jobb vót, mint Szatmár megyébe --- hát bizony ---- sok zsíros kenyeret megettem (sóhajt), tetszik tudni, sok zsíros kenyeret megettem paprikával.*” Az egyetlen történet, mely a gyerekkor témája kapcsán pozitív előjellel tűnik fel, élete első biciklijének megvásárlásáról szól, ám addigi élete „csúcspontjaként” is összefonódik a nélkülözéssel, az „éhezéssel”.

Kilencszáznegyvenötbe száznegyvenöt forintért vettünk egy biciklit, de tudja, hogy -- megsínylettük azt? Meg vettünk egy rádiót, egy ilyen kis fadoboz, ilyen picike kis fadobozos rádiót. Azt mondta a szomszédasszony, tudjátok, hogy mennyit fogtok éhezni, hogy megvettétek? Igaz, hogy – hát ilyen részekre, hogy mondjam, vettük a biciklit, száznegyvenöt pengő. Turán, azért mert az vót az első biciklim, nyilván emlékszek rá, vót neki a vázára írva, hogy Turán. Száznegyvenöt pengő vót abba az időbe. És akkor hát nagy gyerek vótam már ahhoz képest, juj, az vót a mindennem, nem törődtem semmivel, csak biciklim legyen. Dolgoztunk tényleg éjjel-nappal, mentünk túlórázni, minden, azért, hogy legyen, hogy na --- apám azt mondta, ugye, a mostohaapám, hogy fiam, menjetek, dolgozzatok, és lesz egy - veszünk egy biciklit.

Az élettörténet addigi, a munka és a szegénység köré szerveződő egységes elbeszélését megszakítja a háború: az 1944-es munkaszolgálatról szóló elbeszélés egyszerre jelöli ki addigi életszakaszának végét és egy újnak a kezdetét: tizennyolc évesen találkozik a halálfélelemmel. Ez a történet több szempontból is megelőlegezi azokat a mintákat, melyekkel Szabó a későbbiek során az általa megismert hatalmi viszonyokat ábrázolta (beleértve a saját helyét is azokban).

--- maltert kevertünk, téglát hordtunk, mindent, kavicsot, hát --- munkaszolgálatosok voltunk. És akkor ott már mikor elkezdték bombázni bennünket, P-t hát ugye -- milyen községnél is – hát a horvátoknál van, na mindegy, ott ahol jöttek át az oroszok, akkor bombázták, és akkor megszöktünk – onnan. Otthagytuk, akkor éjjel eljöttünk. Másnap a csendőrök már itt voltak értünk, és akkor bevitték. Voltunk négyen vagy öten, elvittek be, a hadbírószágra állítottak bennünket, föl itt S-n működött a hadbírószágra – és akkor ott az vót a hogy hívjákunk, csendőrök kísérték bennünket oda, és előtte volt egy öreg – ilyen tartalékos csendőr, mert a kis sapkája kakastollal vót, nem az a nagy, és az egy idősebb bácsi vót, hát mi meg ugye gyerekek vótunk akkor, úgy mondván, és az mondta, hogy szakítsuk le a bakancsunknak a talpát, mire beérünk, hogy úgy menjünk be, akkor a ruhánkat szaggassuk el, hogy ott lássa a bíró, így mondta, lássa a bíró, hogy ilyen rossz ru-

hánk van, azért jöttünk haza, azt mondjuk, hogy munkaruháért, meg hát bakancsér jöttünk haza, mert ott nem adtak nekünk ruhát, a sajátunkba kellett lenni. És akkor így – az lett a határozat ott, hogy másnap vissza kellett vóna menni, igen ám, csak akkorra reggel már itt vótak az oroszok a kertek alatt, úgyhogy nem tudtunk, nem is mentünk vóna vissza. És akkor három-négy napig itt bujkáltam összevissza, nem mertem hazajönni, hogy nehogy megint a csendőrök elvigyenek. (...) ülték ott vagy hárman-négyen, ilyen magas pódium vót, tényleg mint a bíróságnál, és akkor ott beszéltek arról, hogy kiadni a frontra, mégis jók leszünk ott árkot ázni. Hallottuk, amikor ők beszéltek erről, hogy minket is valamerre ki akartak vinni. (...) Akkor álltam a hadbírótság előtt, hát féltünk nemet mondani, hát félt az ember, mert -- úgyhogy hát --- így vót.

A biográfiai adatokkal való szembesítés nyomán ezt a felnőtté válás történeteként is olvashatjuk. Szabó itt még „mint gyerekről” beszélt magáról, ugyanakkor a háború után – mostohaapja halála révén – már „családfenntartói” szerepbe került. Az élettörténetnek a háború befejeződéséig és az „új rend” kialakulásáig tartó szakaszát tehát a szegénység és a nélkülözés motívumai mellett így az áldozati szerep és a félelem határozza meg: útja ezután csak felfelé vezethet. Így tehát az elbeszélésben az „áldozat” szerepével a „túlélőé” kerül szembe. Ezért van jelentősége a kakastollas tartalékos csendőr alakjának, aki az egyetlen „karakterrel rendelkező” szereplője, bizonyos értelemben kulcsfigurája a történetnek: tanácsot ad, miképp javíthatnak helyzetükön a bíróság előtt, mi lehet a túlélés biztosítója, miképpen *játszható* ki az a hatalom, melynek különben alávetettjei.

Az elbeszél élettörténetet tovább olvasva éppen ezért merül fel a kérdés: mi lesz a szerepe ezeknek a témáknak, megjelennek-e azoknak az időszakoknak a kapcsán, amiket Szabó már nyilvánvalóan más pozícióból, a rendszer egyik kedvezményezettjeként élt át. Különösen a biográfia adataival, a „szocializmus építői” és „kedvezményezettjei” közé való bekerülés lépéseivel áll éles ellentétben, hogy Szabó elbeszél élettörténete nélkülözi az ideológiai motívumokat: nem találkozunk sem a kommunizmussal kapcsolatos meggyőződésre, sem a belőle való kiábrándulásra vonatkozó explicit történetekkel, magyarázatokkal, melyek őt aktív szerepben jelenítenék meg. Mind a tartalékos tiszti, mind pedig az ÁVH-nál történő operatív tiszti képzésre való bekerüléséről szólva konzekvensen a „*bevonultattak*” szót használta, mintha ezek az állomások pusztá folytatását, tőle független, általa nem befolyásolható következményeit jelentették volna a korábbi katonai szolgálatnak.

Ötvenbe vót, akkor már --- ott vót egy kendergyár, hát --- ott elég jól kerestünk, mert az áztatósok ezek elég jól kerestek, ugye, nehéz munka is vót, meg olyan munka vót, hogy ezt nem mindenki csinálta. (...) csak --- hát ugye engem onnan bevonultattak, és akkor mindjárt – haza se jöttem, mert mindjárt – elvittek. Mikor vizsga vót a tartalékos tisztin --- vizsga azon a napon, én nem tudtam semmiről semmit, csak hívtak. Be a parancsnoki irodába, ott ült egy civil ruhás ember, és akkor hogy meséljem el az életemet, hogy mi, hol van anyám, apám, azt akkor elmondtam neki, hogy --- hát fölrobbant ugye a hogyhívjátktól, az aknától ugye, így élek mi, azt mondja, akkor maga jó lesz ávosnak, ennyit mondott. Azt mondja, készüljön fel, mert azt mondja, megyünk --- fogom vinni magát Pestre. Hát úgy vittek bennünket teherautóval. Voltunk ott többen. És akkor oda mindjárt – akkor adtak ott, sose felejttem el, száz forintot kaptunk ((nevet)) az ávótul, és akkor kaptunk kétheti szabadságot, és akkor úgy kellett bevonulni, és akkor ott egyéves iskolát kellett végezni, és úgy kerültem le akkor utána S-ra már.

A beszervezésről szóló történetben Szabó egyfelől áldozatként mutatta be magát, beszámolója számos ponton egy meg nem történt elüzetés vagy kitelepítés élményét idézi fel („*elvittek*”, „*úgy vittek bennünket teherautóval*”), habár ezekben a pillanatokban éppen a fennálló rend

kivételezettjei közé való bekerülést vívta ki magának. A szakasz a korábbi munkájáról szóló tudósítással kezdődik, melyet a jónak ítélt kereset mellett az addigi életére is jellemző fizikai igénybevétel jellemez. Az elbeszélés alapján úgy fest, hogy a „bevonultatás”, a „vizsga” és az „egyéves iskola” életének megszokott menetébe való külső beavatkozásként érte. Az ön-felmentő beszédmódot erősíti tudatlanságának hangsúlyozása, valamint a szakasz második felében történő váltás az egyes szám első személyű megfogalmazásról többes számra, mely a történet kollektív élményként való megjelenítésével a személyes felelősség relativizálásához is hozzájárul. A szakasz végére azonban a kezdetben száműzetés mintájára ábrázolt beszerzés a vele járó haszon – a „száz forint” és a „szabadság” – említése révén kimondottan pozitív jelleget ölt. Később, a történet bővebb kifejtésére vonatkozó kérdésünkre így válaszolt:

...mert ugye hogy -- a háború végett, hogy apám ugye a háborúba meghalt, na hát úgy vette ő ugye, és hogy én akkor majd biztos, hogy kitartok az izé mellett ugye, a hogyhívják mellett, hogy haragszok arra, aki ezt lerakta, meg mit tudom én mi, hogy bosszút állok majd, vagy mit tudom én, ilyen --- azért lehetett ilyesmi. Hát ilyen --- maga jó lesz ávósnak. Mehet is, azt mondja, el. Várjon majd, azt mondja, jön velünk, mert Budapestre készülünk, Budapestre kell menni. De ott vótak többen ugye, ott is vótunk legalább vagy kétezren, vagy mit tudom én, fönn a Szabadság-hegyen vótunk fönn, ott vót az az iskola, egy évet ott lehúztunk. (...) Megmondom őszintén, én bent akartam maradni tartalékos tiszti tanfolyamra, én azért mentem el. Én a kiegészítő parancsnoksággal, aki vót itt rajta, nekem nagyon jó barátom vót annak a fia. És azt reméltem, hogy bevonultatnak, bent akartam maradni továbbszolgálatra, én azért mentem el. És akkor ezért -- ezeket is, akik továbbszolgálókat akartak lenni, azokat szedte ez össze, azokból válogatott magyarul.

Az elmondottaknak a biográfiai adatokkal való összevetése rámutat arra, hogy a látszólagos passzivitás mögött a situáció (és ezen keresztül az uralkodó ideológia) *kijátszása* áll mint aktív tényező. Az Államvédelmi Hatósághoz való „bevonultatásának”, majd egyéves budapesti kiképzésének története szűkebb keretszűkületben foglalja magában azokat az ellentmondásokat, melyek az elbeszélő élettörténet egészét is jellemzik. Szabó beszerzése akár egy félreértés eredményének is tekinthető. Életrajzának kikérdezése nyomán a civilruhás azt feltételezhetette róla, hogy mostohaapjának – akiről lehet, hogy mint „apjáról” beszélt – a háborúhoz kötődő halála az államvédelem elszánt és megbízható munkássává teszi. A beszerzés körülményeiről beszélve ugyanakkor különbséget tett saját indítékai és a beszerző vele kapcsolatos feltételezései közt, hisz az ÁVH-ba kerülését a maga részéről elsősorban a katonaságban való továbbszolgálat indítékából vezette le, miközben a „kitartással” és „bosszúval” kapcsolatos feltételezéseket egyértelműen a parancsnoki irodában ülő civilruhásnak tulajdonította.

A beszerzésről szóló elbeszélésben megélt életút és elbeszélő élettörténet sajátos összeronódásának lehetünk tanúi. Egyrészt Szabó a beszerzésről mint külső okok következményéről, „bevonultatásról” beszélt. Másrészt a parancsnoki irodában történt párbeszéd rekonstrukciója azt mutatja, hogy ott és akkor szintén a passzív, „elszenvedő” pozíciót választotta a beszerzővel szemben. Nem mondta ki, hogy a civilruhás feltételezései tévesek, „apja” valójában mostohaapja, akinek „háborús halála” valójában nem kapcsolódik a harcokhoz (mivel arra egy szerencsétlen véletlen folytán, szántáshoz készülődve került sor, már a háború után); továbbá elfogadta a rá vonatkozó ítéletet („maga jó lesz ávósnak”). Így tehát Szabó egyike lett azoknak, akiket az ÁVH a háborús veszteségeiből származó bosszúvágyuk miatt helyezett az *alkalmas* kategóriájába. A beszerzés szempontjából ugyanakkor elképzelhető, hogy a mostohaapa/apa halálára vonatkozó pontos rekonstrukciónak nem is

volt nagyobb jelentősége. Szabó a hatalmi pozícióból rá vonatkoztatott kategorizációt – ezzel pedig az ÁVH által ígért biztonságot és relatív jólétet – minden különösebb tiltakozás nélkül elfogadta. A továbbszolgálással, mint az alávetett helyzetéből való mobilitás lehetőségével kapcsolatos indítékai önmagukban is biztosíthaták a civilruhást arról, hogy megbízható és engedelmes tagja lesz az államvédelemnek. Amikor a Budapesten töltött egyéves kiképzéssel kapcsolatban bővebb elbeszélésre kértük, visszatért az interjú elején mutatott bizalmatlansághoz, rejtőzködéshez. Majd éppúgy, mint az interjú kezdetén, mégis beszélni kezdett.

– *És aztán jött az egyéves iskola a Szabadság-hegyen.*

– Ja, igen.

– *Arról föl tudna idézni még -*

– Hát – nézze, én arról nem nagyon szeretnék idézgetni, az olyan dolog vót ottan, hogy ----- olyan kiképzést kaptunk, hogy --- nézze, operatív munkások vótunk utána, úgyhogy ----- én arról nem nagyon szeretnék beszélgetni itten úgyhogy ---- mit tanultunk, hogy tanultunk, mint tanultunk – kaptunk egy kis katonai kiképzést is még mellette, ugye, de: ott általában --- ott tényleg politikai dolgok vótak úgyhogy --- operatív munkások lettünk --- foglalkoztunk ilyen dolgokkal -----

– *Ez mit jelentett?*

– Elhárítással foglalkoztunk, elhárítással foglalkoztunk --- éppolyan, mint most keresik ugye az izéket, a III/III-asokat, keresik vagy mit tudom én. Na hát ---- most mondjam azt, hogy olyan dolgokat végeztünk, mintha mi is – beszerveztünk volna III/III-asokat, tudja? Érti, mi van, na hát, ilyen dolgok. Operatív munkával foglalkoztunk, úgyhogy --- mi **személyekkel** foglalkoztunk abba az időbe – meg utána is, ugye --- **magyarul**, aki besúgott, tehát /besúgó=besúgó vót, az egész környékbe ((halkan)) falvakba, akik olyanok vótak, aki tájékoztatta az embert, hogy mi van, vagy hogy van, ugye. Ilyen dolgok, evvel foglalkoztunk.

Munkakörének rövid ismertetése után a hazai közbeszédben az interjú elkészültekor aktuálisnak számító III/III-as ügyosztállyal kapcsolatos analógiához nyúlt. Ennek révén úgy pontosította az addig elmondottakat, hogy ezzel mégsem kellett közvetlenül saját praxisáról beszélnie. Továbbá saját esetének a tágabb nyilvános diskurzushoz kapcsolásával maga vetette fel a tevékenységével kapcsolatos erkölcsi értékelés lehetőségét, amire addigi elbeszélésében nem került sor, és a narratíva későbbi szakaszában is mindössze egy helyen (erről később). A „*most mondjam azt*” kérdés – mely bár feltételességet sugall, de végül mégis egy kijelentésben fejeződik be – és az „*olyan dolgokat végeztünk*” fordulat egy ma már bűnösként értékelt egykori tett körülírását implikálja. Mindezek mellett az elbeszélés arra is utal, hogy a titkosrendőrséggel, illetve az állambiztonsággal fenntartott kapcsolata talán nem ért véget az ÁVH-tól való 1956-os leszerelésekor (lásd „*meg utána is, ugye*”).

Az egyéves ÁVH-kiképzéssel kapcsolatos narratíva még egy szempontból tekinthető Szabónak a diktatúra fenntartásában való érintettségével és a szocializmus korszakára való emlékezésével kapcsolatban használt narratív minták összefoglalásának. Ezzel az egy évvel kapcsolatban csak töredékes információkat közölt: egyenruhában jártak, nem kaphattak levelet a saját nevükre, a kiképzés helyszínéről csak ritkán távozhattak, és döntően a tőlük később elvárt feladatokra vonatkozó elméleti képzésben részesültek. A tudósítások közt az egyetlen történet, melyet felidézett erről az időszakról, Rákosi Mátyás látogatásáról szólt.

De nagyon jó sorunk vót ottan, már – olyan kaja vót, amelyet akartunk enni. Isten bizony mondom. Ez az egy, azon az egyéves iskolán. Az olyan=olyan vót, na. Rákosi --- mikor vizsgáztunk, mikor befejeztük az egyéves iskolát, Rákosi odajött az előléptetésünkre, mivel ő tartott egy be-

szédet, minden, és – hát délután vót, és mindenki, azt mondta, mindenki annyit egyen-igyon **reggel hat óráig**, amennyit bír. Azt mondta az öreg. De tényleg ott – na minden vót, na. De kaja is úgy vót, hogy nekem ez nem kell, nekem ilyet hozzon, nekem olyat hozzon, meg ilyen ott – reggelire is, hát annyi kolbász meg szalámi, meg vajas kifli, tea vagy kávé, vagy amit akart az ember. Meg olyan ebéd is vót, hogy ((sóhajt)) jó sorunk vót, na. Csak tanulni és tanulni és tanulni kellett, úgyhogy ---”

Szabó élettörténetének a diktatúrával és annak emlékezetével kapcsolatos szakaszaiban később is találkozhatunk hasonló fizikai örömök leírásával. Elbeszélésének egy későbbi pontján arról tudósított, hogy ÁVH-s szolgálatának idején a kocsmából hazafelé hárman is felültek a motorjára, és ha egy rendőr megállította az úton, elegendő volt felmutatni az igazolványát, s további kérdések nélkül elengedték őket. Néhol az élete korai szakaszában megélt súlyos nélkülözést kompenzáló örömeket (evést-ivást, üdülést stb.) biztosító lehetőségként beszél a párttagság, az ÁVH-s szolgálat, a munkásörtség vagy a pártiskolai képzések témáiról, máskor a pusztán anyagi haszonra szorító racionalitással tudósít a különböző jutalmakról, a munkahelyváltáshoz és nyugdíjmeléshez segítő volt pártiskolai ismerősökről. A fizikai örömeiről és különféle előnyökről szóló elbeszélések végigvonulnak Szabó élettörténetének a szocializmus mindennapjaira és azok emlékezetére vonatkozó szakaszán. Kézenfekvő lehet ezeket *fedőnarratívaként* értékelni, vagyis az elbeszélés olyan szakaszaiként, amelyek valami más helyett szerepelnek, amelyek szemtanúként végignézt, vagy akár személyesen véghezvitt visszaélések és rémtettek felszínre kerülését segítenek elkerülni.⁴ Az örömelvűség narratívái ugyanakkor egyben konstitutív szerepet is kapnak. A Szabó által felépített narratívában az életút, és annak tágabb kontextusaként a szocializmus évtizedei, nélkülözik a töréseket, fordulatokat, a múlt újírására irányuló ambíciókat vagy a megbánást. Ez egy olyan időtlen szerepnek – a „túlélő” szerepének – megalkotása által lehetséges, melynek révén valóban az egyidejűség válik uralkodóvá a megélt élet tapasztalatai felett. Mindez a „jó oldalon állás” és az ebből adódó biztonság imperatívuszának fenntartását jelenti, de egyúttal azonban több is annál. Az örömelvűség narratívái a diktatúra szerkezetébe mélyen beágyazott hivatalos pozíciók, és az életút főbb állomásai ellenére egy ironikus nézőpontra, ezzel pedig a személyiség védelmére adnak lehetőséget. A fizikai örömök és a megszerzett javak kiemelése gyakorlatilag megkérdőjelezi azokat az ideológiai szempontokat (illetve azok érvényességét és hihetőségét), melyeken ezeknek a javaknak és pozícióknak az elosztása alapult. Az örömelvűség itt bemutatott narratív mintája – az egyazon horizonton belüli nézőpontváltások révén – arra szolgál, hogy relativizálja a fennálló rendben való bennefoglaltság tapasztalatát, és egyben a megfelelést az elkötelezettség és lojalitás adott követelményeinek. Szabó egy későbbi helyen így beszélt a pártiskolán töltött hónapokról:

Hát ott is, ez a pártiskola is nagyon jó volt, tanulni kellett, de ott is a koszt, meg minden az olyan prima ebéd vót, meg vacsora, ez az --- (...) ez őszintén, ez egy olyan – minthogyha azt a három hónapot nekem jutalomként adták volna, hogy **üdüljek**, üdüljek ottan – persze nem: olyan: mint a szabad üdülő, de mégis tényleg, üljél egész nap, meleg volt, mint a szakramentum, mert nyáron is voltunk, de ott kellett ülni, és akkor pihenjél, ne dolgozzál, ne törődj itthon, hogy mi van, ilyen -- dolog volt a pártiskola, én megmondom őszintén.

⁴ Szabó az interjú követően tudósított arról, hogy az ÁVH budapesti operatív tisztképzésének részeként csoportos látogatást tettek a recski kényszermunkatáborban.

Az ÁVH-ba való belépést követően a politikai és erőszakszervezetekkel mindvégig fenntartott szoros kapcsolatok azt igazolják, hogy saját személyes biztonságát csakis e kötelékek révén tartotta garantáltnak. Szabó élettörténete tehát látszólag a diktatúra kiszolgálásának példaszzerű esetét képviseli, ahol az egyén teljes egészében a hatalom produktumává válik. Személyes biztonsága és előmenetele csak a rendszer fenntartásában való közreműködésével együtt képzelhető el: minden, ami ezen kívül áll, az a pusztá félelemmel azonos. Az elbeszélte élettörténetet olvasva azonban láthatóvá vált, hogy Szabó mégsem a rend „totális kiszolgálójának” szerepét választotta önmaga bemutatásakor. Abban az élettörténeti elbeszélésben, melyet a maga számára kedvezőnek, a külvilág számára elfogadhatónak talált, a fennálló rend kiszolgálásának aktusai, a rendszernek való behódolás és ugyanennek a rendnek a ki-játszhatósága, a megkövetelt szerepek manipulálhatósága egyaránt tetten érhető. Az így megteremtett figura csak annyiban passzív, amennyiben hagyja, hogy őt *valakinek gondolják*, ám eközben – egyebek mellett az elkötelezettség és a meggyőződés témáinak teljes ignorálása révén – saját magát mégis kívül helyezi a hatalom által definiált szerepeken. Ezt a kettős forgatókönyvet a diktatúra évtizedeiben mindvégig fenntartotta, elbeszélésében az ötvenes vagy hetvenes évek, az ÁVH vagy a munkásőrség végső soron egyazon történeti időben tűnnek fel, szerepüket tekintve egyazon történeti időhorizont szinte egymással behelyettesíthető elemei.

Amitől Szabó elbeszélésében ez az időhorizont megkülönböztethető, az egyrészt a szocializmus évtizedeit megelőző nélkülözés ideje, másrészt a rendszerváltást követő időszak – lényegében mindkettő a diktatúra biztonságával szembeni bizonytalanság ideje. Időben a mához közelebb kerülve többször kitért a jelenlegi politikai kérdésekre, ezek a kitérők azonban minden esetben az érdektelenség kifejezésével végződtek. A látszólagos közönyön túl azonban a félelem határozta meg azt a beszédmódot, amellyel a mai közéletéről szolt. Ez arra utal, hogy emlékező és önfelmentő stratégiái ellenére szembesült az órá és a hozzá hasonló helyzetben lévőkre irányuló mai morális ítéletekkel.

Most lesz olyan cirkusz itten, én félek a választástól, hogy mi lesz, én nagyon tartok tőle. Hogy nem-e, hogy majd esetleg --- valami botrány is kitörik --- nem ---- én ---- hogy mondjam, megmondom őszintén, én MSZP-s vagyok, én mert hát abba az időbe is ugye én kitarítottam emellett.

Az interjú utolsó, levezető perceiben Szabó a faluról és szomszédairól szólva újra beszélni kezdett ÁVH-s múltjáról. Az ügynökbotrány egyik hullámának időszakában felkereste néhány szomszédja, kérdőre vonták, talán meg is fenyegették – egykori szerepét azonosítva a politikai vitákban és a sajtóból ismeretes ügynökképpel. Így tehát szembesítették őt a *bűn* és a *bűnösök* kategóriáinak a nyilvános diskurzusokban kialakult értelmezésével. Az elbeszélés, melyben felidézte ezt az esetet, közelebb vihet ellentmondásos helyzetének megértéséhez.

Hát --- innen is vótak, akik kezdték, hogy --- mer én ÁVO-s vótam. Hát én ezt nem tagadom, mit tagadjam én azt, nekem az egy munkaköröm vót akkor, engem azért megfizettek, én embert nem öltem, én nem bántottam senkit se. Nekem megmondták, vót három személy, aki --- jött, mikor elkezdődött ez a III/III-as ügynök, ez mikor ez az izé --- azt hitték, hogy én is III/III-as voltam, tudja? Ezek nem tudták azt, hogy mi vót, azt hitték, hogy **én** vótam az ügynök. Hát nem én vótam az ügynök – hát **mi** csináltunk ügynököket. Hát most magának elmondom, mit csináltam, nem én vótam az ügynök, nem én vótam a besúgó – hanem nekem, magyarul most, hogy megértse, nekem súgtak be valamit. Ezeknek én III/III-as voltam, besúgó, meg hogy hány embert elárultam, mondom, menjetek a francba ----

Szabó a számonkéréssel szembeni védekezés jegyében egyrészt elismerte egykor birtokolt pozícióját, de egyúttal relativizálta is annak morális vagy politikai jelentőségét („*nekem az egy munkaköröm vót*”). Saját meghatározásában továbbá szűkre szabta a *bűn* meghatározását, mely így csak a közvetlen erőszakra, emberölésre vonatkozik. Így tehát a számonkérésre adott válaszában ugyanannak a közéleti diskurzusnak az eszközeivel (illetve annak az ő számára kínálkozó lehetőségeivel) élt, mint aminek jegyében a szomszédok kérdőre vonták. Elbeszélésében a bűn kategóriáját tovább relativizálja, hogy a közéleti diskurzus azt kizárólag az egykori ügynökökre, vagyis „beosztottakra” vonatkoztatta. Az így keletkező „diszkurzív résen” keresztül kivonhatta magát abból a körből, ahol az *ügynök*, és hozzá kapcsolódva a *bűn*, vagy őt idézve az „*árulás*” kategóriája jelentéssel, érvényességgel bír. A szembesítés pillanataiban tehát ismét a kitérés eszközével él: ő valójában nem az, akinek mások (és e „*másokkal*” együtt bizonyosan a hatalom és közéleti diskurzus) besorolnák. Így tehát ismét abba a „felsőbb” pozícióba helyezkedett, ahol ő kontrollálhat, ahonnan ő határozhatja meg az egyes szerepek és kategóriák pontos jelentését.

Szabó élettörténeti elbeszélésében tehát nem találkozunk az élettörténet *újrírásához* vezető vagy azt kikényszerítő fordulatokkal. Ez azonban – mint azt az iménti történet igazolja – nem azért van így, mert elkerülte azokat az élethelyzeteket, amikor erre sor kerülhetett volna. Életútjának állomásai összefonódtak a diktatúra szerkezetével, és amikor arról beszél, hogy nyugdíjának kiegészítése végett ma is eljár kerti munkát végezni egykor még munkásórként, párttagként megismert vezető rendőrök telkeire, akkor láthatjuk, hogy ennek praktikus következményei számára ma is érvényesek. Úgy tűnik, hogy a múlt rendszer időhorizontján túli „új világban” Szabó számára csak az emlékezet, a látszólagos közöny, és ennek hátterében a félelem maradtak meg. Az interjú befejezésekor ismét felmerült benne a kérdezőkkel szembeni bizalmatlanság: garantálta, hogy ha nevét és történetét bárhol nyilvánosságra hozzuk, a rendőrségen dolgozó ismerősei révén meg fog találni bennünket. Néhány perccel később azonban már azt mondta, hogy élettörténete olyan, mint egy „*regény*”, és már többször felmerült benne, hogy emlékeit le kéne írnia. Néhány hónappal később ismét felkerestük őt, éppen házában kapujában állt, gumicsizmát viselt, láthatóan munkára készülődött. Mikor meglátott minket, köszönés nélkül közölte: „*Betöltöttem a nyolcvanat, többet nem nyilatkozok senkinek*”, majd visszafordult, és magára csukta az ajtót.

Összefoglalás: részvétel és ellenállás paradoxona

A szocialista rendszer egykori kiszolgálói – pontosabban azok, akiket ma „kollaboránsként” azonosítanak, és akik tartanak attól, hogy ekként sorolhatják be őket mások – ellentmondásos pozíciókat foglalnak el a szocializmus emlékezetének diszkurzív mezőjében. Működtetői és hasznélvezői voltak az egykori politikai rendnek, ennek köszönhették karrierjüket, esetenként életben maradásukat is. Ezért cserébe a fennálló rend által nekik tulajdonított szerepek és kategorizációs módok lehető legteljesebb elsajátításával tartoztak, vagyis azzal, hogy a diktatúra által megszabott *definíciós szabályokat* maradéktalanul alkalmazzák önmagukra, tegyék magukévá azzal a – helyzetüktől függően eltérő nagyságrendű – hatalommal együtt, melyet ők gyakoroltak mások felett. Szabó élettörténete arra lehet példa, hogy a rendszerben való „bennefoglaltság” ehhez hasonlóan szélsőséges körülményei között milyen narratív

minták alkalmazhatóak egy kontinuum – vagyis a személyiség egységének bizonyos minimumát feltételező – élettörténet elbeszélésekor.

Nemcsak a diktatúrákról, hanem általában a modernitás társadalmi felépítéséről, és ebben a társadalmi cselekvők megnevezését, kategorizációját végző szervezetek szerepéről írja Jenkins, hogy ezek soha nem működtek úgy a gyakorlatban, ahogy azt a racionalitásra és a hatalomra vonatkozó elképzelések diktálták. A szubjektum talán éppen azokban a manőverekben érhető tetten, melyek a látszólag hegemon kategóriák alternatív használatára irányulnak, és így a külső kategorizációtól eltérő identifikációt tesznek lehetővé (Jenkins 2004: 179–183). A bemutatott élettörténet szempontjából az iménti megfontolások fontos hozadéka, hogy rámutatnak a rendszer iránti elköteleződés, a megfélemlés és a „kedvezményezett” körébe való belépés aktusainak belső ellentmondásaira. Más szavakkal, a fennálló rend által adott szerepdefiníciók „alulról jövő” manipulációja, az ellenszegülés többé-kevésbé rejtett formái a látszólag totális uralom feltételei közt sem teljesen kiküszöbölhetőek. Ellenkezőleg, ezek a stratégiák inkább az egykori fennálló rendhez való adaptáció eszközeinek tűnnek. Egy olyan élettörténetben, mely nélkülözi a „megbánást”, a személyes múlt „újraírását” és más hasonló morális aktusokat, a rendszerben való „bennfoglaltság” kettős olvasata – hasonlóan a „kettős tudat” korábban említett problémájához – nem csupán utólagos, az emlékezet által teremtett konstrukció, mivel egyúttal korábban is létező diszkurzív minták fenntartása, folytatása is lehet. Ha mindez így van, akkor magát a „kettős forgatókönyv” motívumát kell az élettörténeti kontinuitás egyik legfőbb hordozójának tekintenünk.

Hivatkozott irodalom

- Aarelaid-Tart, Aili (2003): Estonian-inclined Communists as Marginals. In *Biographical Research in Eastern Europe: Altered Lives and Broken Biographies*. London: Ashgate Publishing, 71–100.
- Andrews, Molly (2000): Texts in a changing context. Restructuring lives in East Germany. In *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative issues and examples*. Joanna Bornat, Prue Chamberlayne és Tom Wengraf (szerk.). London–New York: Routledge, 181–195.
- Apitzsch, Ursula és Lena Inowlocki (2000): Biographical analysis: a 'German' school? In *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative issues and examples*. Joanna Bornat, Prue Chamberlayne és Tom Wengraf (szerk.). London–New York: Routledge, 53–70.
- Bertaux, Daniel (2003): The Usefulness of Life Stories for a Realist and Meaningful Sociology. In *Biographical Research in Eastern Europe: Altered Lives and Broken Biographies*. London: Ashgate Publishing, 39–52.
- Erős Ferenc (1994): Rendszerváltás – identitásváltás. In uő.: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins, 211–221.
- Erős Ferenc és Kovács Éva (2003): „Ha a csontváz ott marad a szekrényben.” Interjú, készítette Pulay Gergő. In *Szoc.reál* 8: 4–6.
- Fischer-Rosenthal, Wolfram (2000): Biographical work and biographical structuring in present-day societies. In *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative issues and examples*. Joanna Bornat, Prue Chamberlayne és Tom Wengraf (szerk.). London–New York: Routledge, 109–126.
- Golofast, Valery (2003): Three Dimensions of Biographical Narratives. In *Biographical Research in Eastern Europe: Altered Lives and Broken Biographies*. London: Ashgate Publishing, 53–69.
- Gyáni Gábor (2005): Felejtethető-e a Kádár-éra? In *Élet és Irodalom* 49(46), november 18.

- Humphrey, Robin, Robert Miller és Elena Zdravomyslova (2003): Introduction: Biographical Research and Historical Watersheds. In *Biographical Research in Eastern Europe: Altered Lives and Broken Biographies*. London: Ashgate Publishing, 1–26.
- Jenkins, Richard (2004): *Social Identity*. London: Routledge.
- Konopásek, Zdeněk (2000): Samisebe: Our lives as database. Preface. In *Our lives as database: Doing a sociology of ourselves. Czech social transitions in autobiographical research dialogues*. Zdeněk Konopásek (szerk.). Praha: Karolinum.
- Kovács Éva (2001): A terek és a szobrok emlékezete (1988–1990). Etűd a magyar rendszerváltó mítoszokról. In *Regio* 12(1): 68–91.
- K. Horváth Zsolt (2005): Harc a szocializmusért szimbolikus mezőben: helyek, túlélők és identitásformációk versengése Magyarországon 1989 után. In *Századvég* 10(35): 31–68.
- Niedermüller Péter (2000): A nacionalizmus kulturális logikája a posztzocializmusban. In *Századvég* (5)16: 91–110.
- Smith, Louis M. (2000): Biographical method. In *Handbook of qualitative research*. Norman K. Denzin és Yvonna S. Lincoln (szerk.). 286–305. Thousand Oaks–London–New Delhi: Sage.
- Zentai Violetta (1999): Győztesekből tettések, vesztesekből áldozatok? Kétszertatú társadalomképek a rendszerváltás magyarországi kritikájában. In *2000* (szeptember): 10–20.

A tartalomból

Összehasonlító társadalomtörténet

Michael Werner – Bénédicte Zimmermann:

Túl az összehasonlításon: histoire croisée és a reflexivitás kihívása

Rudolf Kucera:

Állam, nemesség és civil társadalom. Nemesi címadományozások Csehországban és Sziléziában, 1806–1871.

Keller Márkus:

Tanárok, egyesületek, államok. A középiskolai tanárok professzionalizációjának kezdete porosz–magyar összehasonlításban

Vári András:

Német és magyar agráriusok, 1849–1909.

Benno Gammerl:

Jogi nacionalizáció birodalmi keretek között: Honosság és állampolgárság Magyarországon és Kanadában, 1867–1914.

Petru Weber:

A háborús bűnök megtorlása a második világháború utáni Romániában és Magyarországon. Összehasonlítás

Tomka Béla:

Az intézményesült volatilitás politikája: a jóléti fejlődés sajátos meghatározói Kelet-Közép-Európában

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

korall@korall.org, terjesztes@korall.org, www.korall.org

1113 Budapest, Valkői u. 9.

A 2007-es évfolyamra előfizetést elfogadunk. Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek, s valamennyi ez évi számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 3500 Ft.

A KORALL Szerkesztősége 2007-ben a következő tematikus számokat kívánja megjelentetni:

27. szám – Felekezet és társadalom (1000 Ft)

28–29. szám – Összehasonlító társadalomtörténet (1500 Ft)

30. szám – Történeti demográfia (1000 Ft)